

М.А. Якименко

**РОЛЬ ЗЕМСТВА У ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВЩИНИ ЕПОХИ ВІЛЬНОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті аналізується роль місцевого земства у фінансуванні потреб сільськогосподарського виробництва Полтавщини на рубежі ХІХ—ХХ століть.

***Ключові слова:** земство, Полтавщина, сільське господарство, фінансова підтримка.*

Тисячолітні традиції сільськогосподарського виробництва на території сучасної Полтавщини, яке з давніх-давен мало життєво важливе значення для її мешканців, сформували сучасне обличчя аграрно-промислового комплексу нашого краю. При всіх негараздах, пов'язаних із процесом ринкової трансформації соціально-економічних відносин, уключаючи, звичайно, і аграрний сектор економіки країни, сільськогосподарський потенціал нашої області залишається досить потужним, щорічно поставляючи на ринок від двох до чотирьох мільйонів тонн продовольчого зерна та десятки тисяч тонн продукції тваринництва. Проте, за оцінками фахівців, Полтавщина з об'єктивних причин може дати сільськогосподарської продукції значно більше. Справа лише у тому, щоб державна політика сприяла, а не заважала, як інколи це буває, виробляти і реалізовувати те, що вирощено селянами на благодатній землі. Не можна сказати, що сучасна влада знаходиться осторонь існуючих проблем аграрно-промислового комплексу України. Лише у липні 2009 року ухвалено кілька правових актів, спрямованих на розв'язання тих чи інших проблемних питань, а саме: закон про регулювання ринку сільськогосподарської продукції [1]; постанови Кабінету Міністрів про розмір плати за використання бюджетної позики виробниками зерна [2]; про порядок



використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду при виробництві продукції рослинництва [3]; про заходи для стабілізації ринку цукру [4]; про здешевлення кредитів для АПК [5] та низку інших. Розмірковуючи над тим, які заходи у найближчій перспективі могли б стимулювати аграріїв нарощувати свій виробничий потенціал, доцільно, на думку автора цих рядків, урахувати власний історичний досвід підтримки сільськогосподарських товаровиробників, який мав місце в епоху вільного підприємництва, тобто на рубежі XIX-XX століть. Перші дослідження цього питання з'явилися вже в ході реалізації програм із стимулювання виробництва продукції рослинництва і тваринництва у щойно згадану історичну епоху. На першочергову увагу в цьому плані заслуговують публікації Полтавського губернського і повітових земств, які почали з'являтися на світ невдовзі після організації у 1865 році земських установ. Саме у таких виданнях, як „Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за...год (по сообщениям корреспондентов)“; „Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на...год“; „Полтавский земский календарь на...год“; „Статистический справочник Полтавской губернии на... год“ та низці інших, можна знайти вичерпну інформацію про фінансовий стан селянських і поміщицьких господарств, шляхи, методи й умови одержання ними кредитів, а у ряді випадків і безповоротної фінансової допомоги. Специфіка вищезгаданих публікацій полягає у тому, що вони одночасно мають характер історичної літератури та джерела, адже поряд з викладом поточної інформації з тих чи інших питань автори відповідних статей подають аналітичний матеріал за кілька років, а то і десятиліть з власними судженнями, оцінками й висновками. Показовим у цьому відношенні є нарис стосовно змін у господарському житті населення Полтавської губернії згідно з даними переписів 1900-1910 років, уміщеному в „Статистическом ежегоднике Полтавского губернского земства на 1912 год“ [6, с.1-120]. Його автори всебічно проаналізували соціально-демографічну структуру господарств Полтавщини, умови їх функціонування та наслідки виробничої діяльності протягом цілого десятиріччя, включаючи і період столипінської аграрної реформи. Окрім колективних збірників наукових праць, на початку XX століття з'явилася кілька монографій та статей у місцевих журналах „Хуторянин“ і „Вестник южно-русского животноводства“, у яких поряд з іншими питаннями автори торкалися й проблем, пов'язаних із фінансуванням сільськогосподарських товаровиробників. Серед тогочасних дослідників земських фінансів слід відзначити насамперед чотирьохтомну працю Бориса Веселовського „История земства за сорок лет“, яка побачила світ у 1909-1911 роках. Автор цієї фундаментальної праці належну увагу приділив також і основним напрямам використання місцевими земствами своїх бюджетів, що дає змогу порівняти діяльність земств Полтавщини з усіма іншими аналогічними структурами різних регіонів Російської імперії, де на рубежі XIX-XX століть функціонували земські установи [7, с.678]. У 1917 році побачила світ праця місцевого земського діяча Максима Рклицького „Земля и земельные отношения в Полтавщине“, у якій автор дійшов висновку про позитивний вплив земських органів на розвиток сільського господарства. Проте недостатнє забезпечення основної маси сільськогосподарських товаровиробників землею суттєво нівелювало, на думку автора, ефективність економічної діяльності як повітових, так і губернського земств [8, с.55]. Що стосується радянської історіографії, то краєзнавчі дослідження, у тому числі й минулого Полтавського земства, були фактично поза законом. Лише реальна, а не декларативна, як це було до кінця 80-их років XX століття, свобода слова забезпечила дослідникам можливість вивчати всі без винятку суспільно

значущі сюжети вітчизняної історії. Серед тих, хто на початку XXI століття вивчав історію земства загалом і Полтавського зокрема слід відмітити таких краєзнавців, як М. Якименко [9], О. Краснікова [10-11], В. Каюн [12], Л. Крот [13-14] та немало інших. Тією чи іншою мірою згадані автори торкалися й окремих питань, пов'язаних із бюджетною системою Полтавського земства. Так, Людмила Крот розкрила зміст роботи земських кас дрібного кредиту, виокремила основні проблеми об'єктивного та суб'єктивного порядку, з якими стикалися земські установи в губерніях Лівобережної України у другій половині XIX — на початку XX століття. Проте окремого дослідження цієї проблеми в межах Полтавщини ще ніхто не здійснював.

Метою нашого повідомлення є з'ясування ролі земства у фінансуванні потреб сільського господарства Полтавщини на рубежі XIX-XX століть, включаючи і такий суспільно важливий етап його розвитку, як епоха столипінських реформ.

Період, про який іде мова, характеризувався швидкими темпами реформування аграрних відносин з урахуванням західноєвропейської практики організації виробництва й збуту сільськогосподарської продукції в умовах жорсткої конкурентної боротьби на ринках товарів та послуг. Полтавська губернія за своїми об'єктивними показниками суттєво відрізнялася від усіх інших адміністративно-територіальних одиниць колишньої Російської імперії. Так, за кількістю дрібних землевласників вона посідала перше місце [15, с.286]. Основна маса земель знаходилася в руках так званих „непривілейованих станів“, тобто козаків і селян, про що свідчить відповідна статистика. Наприкінці XIX століття загальна площа земельних угідь на Полтавщині становило 4518708 дес., із яких відомості щодо власника є стосовно 4175367 дес. (92,4%). З цієї кількості у приватній власності дворян перебувало 1399500 дес. (33,5%); купцям належало 96001 дес. (2,3%); міщанам — 83437 дес. (1,9%); особам сільських станів — 122050 дес. (2,9%). У розпорядженні сільських громад і товариств перебувало 2378934 дес. (57,0%). Казна й удільне відомство мали 16072 дес. (0,4%). Ще 31921 дес. (0,8%) належало містам, церквам та монастирям [16, с.39]. Як великі, так і дрібні землевласники потребували значних коштів для застосування найновіших технологій обробітку ґрунту, закупівлі кращих сортів насіння продовольчих та технічних культур для відповідного прогресу рослинництва й тваринництва. „Грошей, грошей! — ось лемент, котрий однаково звучить як у верхніх, так і у нижніх прошарках сільського населення“, — писала у 1880 році редакція столичного журналу „Отечественные записки“ [17, с.126]. На рубежі XIX-XX століття кредитна система, що мала безпосереднє відношення до сільськогосподарських товаровиробників, набула в українських губерніях Російської імперії більш-менш завершеного вигляду. Для потреб свого господарства представники непривілейованих станів відповідні кошти могли одержати у сільських банках, ощадно-позичкових і кредитних товариствах, а також у державному Селянському поземельному та акціонерних іпотечних банках. Для кредитування привілейованих станів Санкт-Петербурзьке земство у 1871 році заснувало так зване „Общество взаимного кредита“, відділення якого було й у Полтаві, а у 1885 році на честь 100-ліття Жалуваної грамоти уряд організував Дворянський земельний банк. Великих землевласників фінансував ще і Державний емісійний банк, видаючи їм кредити під заставу врожаю. Специфіка фінансової допомоги з боку земства полягала, по-перше, у тому, що вона стосувалася всіх громадян, без урахування їх станової належності; по-друге, найчастіше мала не прямий, а побічний характер. Так, земські каси, які на початку XX століття були



засновані при повітових земствах, здійснювали закупівлю відповідних знарядь праці з подальшим продажем їх у кредит безпосереднім товаровиробникам. На миргородському земському складі у 1914 році, наприклад, населенню пропонувались: борони фірм Вулькорна, Джонстона, Кет-Авей, Ляке, Дірінга і Гресса; віялки — Омельченка, Крамера та Супруна; культиватори — Венського, фірми «Аталан», Клейна, Крамера, Ельворті; коренерізки — «Саде №3», «Баденія №3-5» і Чижек; плуги — Сакка, Еккерта й братів Донських; сівалки — Саде, Сакка, Еккерта, Ельворті, Фільверта і Дедіна. Для закупівлі потрібних машин та механізмів земська каса, як повідомляли жителів регіону її службовці, видавала кредит, „розмір якого становив від 75 до 85% вартості товару на умовах 8% річних терміном до трьох років. Позика на закупівлю сільськогосподарських знарядь забезпечувалася заставою останніх, а на інші предмети — поручительством“ [18, с.382]. З 1891 року губернське земство практикувало також видачу безпроцентних кредитів повітовим земствам для організації сільськогосподарських складів [19, с.184]. Про популярність земських складів говорить факт швидкого зростання їх кількості: якщо у 1885 році на Полтавщині такий склад функціонував лише в одному повіті, то через 10 років — у всіх 15-ти повітах [7, с.182]. Напередодні Першої світової війни на Полтавщині функціонувало п'ять земських повітових кас, загальний баланс яких на 1 січня 1913 року становив 1245200 крб. [20, с.62]. Подібно до Державного банку земство також практикувало видачу позик під заставу майбутнього врожаю. Так, у 1914 році Костянтиноградська земська управа видала 1800 крб. Володимирові Шевченку під заставу 1200 пудів ярої пшениці, 450 пудів озимої пшениці й 1500 пудів жита. Аналогічну позику одержав і Микола Флагге — 2000 крб. під заставу 4000 пудів жита [21, арк.5-11].

До числа непрямих форм кредитування сільськогосподарських товаровиробників слід віднести й позики ощадно-позичковим та кредитним товариствам, членами яких на 98% були селяни. Наслідком такої політики стало швидке зростання як першої, так і другої з вищезгаданих форм кредитної кооперації. У 1916 році, наприклад, ощадно-позичкові товариства Полтавщини видали селянам кредитів на загальну суму 3368000 крб., а сума позик кредитних товариств становила 11234000 крб. [22, с.199]. Полтавське земство тривалий час обговорювало питання про створення земського земельного банку, що дало б йому можливість безпосередньо та у значно більших обсягах фінансувати сільськогосподарських товаровиробників. З метою „забезпечення сільського населення губернії дешевим кредитом“ у 1902 році Економічна рада Полтавського губернського земства розробила навіть Статут такого банку [23, с.40]. Проте тогочасний уряд, не бажаючи посилення ролі земства в економіці країни, цю ідею відкинув. Більш успішною виявилася спроба фінансування безземельних і малоземельних селян у їх намаганні одержати бажану площу земельних угідь. Мова йде про заснування у 1881 році після відомого теракту народовольців фонду імені імператора Олександра II, який став функціонувати за рахунок щорічного асигнування 10 тис. крб. із земського бюджету [24, с.49]. Станом на 1 січня 1892 року його ресурси становили 78537 крб., що, звичайно, було краплиною у морі потреб багатомільйонної маси дрібних товаровиробників.

Важливим з точки зору модернізації аграрного сектора Полтавщини, як і всієї економіки тогочасної країни, було фінансування земством навчальних та науково-дослідних установ. Саме земство, а не державна адміністрація було ініціатором відкриття сільськогосподарських шкіл і дослідних полів. Так,

попередником сучасної Полтавської державної аграрної академії була створена у 1895 році Полтавська школа садівництва та городництва з трьохрічним терміном навчання [25, с. 2098]. Земство забезпечувало фінансування половини витрат цієї школи, утримуючи 15 осіб своїх стипендіатів [26, с.142]. У 1910 році, наприклад, бюджет цієї школи, яка у 1912 році одержала статус училища, становив 23711 крб. [27, с.281]. Усього в губернії на початку ХХ століття функціонувало 4 садово-городні й 6 сільськогосподарських шкіл, у яких навчалося 624 особи [26, с.131]. Що стосується фінансування дослідної справи, то в Російській імперії на рубежі ХІХ-ХХ століть функціонувало три типи таких установ: а) дослідна станція, завданням якої було вивчення загальних законів землеробства і тваринництва; б) дослідне поле — розроблення окремих теоретичних питань місцевого господарства; в) дослідна ферма — розроблення рекомендацій до найоптимальнішого співвідношення між рослинництвом і тваринництвом. Після дискусій, які тривали між Полтавою й Санкт-Петербургом близько двох десятиліть, пропозиція Полтавського губернського земства про заснування дослідного поля була у 1884 році урядом, врешті-решт, підтримана [28]. Масштаби фінансування цього поля були порівняно незначними. У 1904 році, зокрема, Полтавське дослідне поле одержало від земства 4801 крб., а від Міністерства землеробства — 4400 крб. [29, с.12]. За свідченням відвідувачів, дослідне поле давало чимало корисної інформації для тих, хто безпосередньо займався сільським господарством [30, с.1068].

Певних витрат потребувала також і організація сільськогосподарських виставок, де відвідувачі могли безпосередньо ознайомитися з кращими зразками продукції рослинництва й тваринництва, новітньою технікою та вдосконаленими знаряддями праці. Перша така виставка була організована земством спільно із губернською адміністрацією у 1879 році у Полтаві [31]. На початку ХХ століття такі виставки стали практикувати не лише у губернських, але й повітових містах і навіть окремих селах [32, с.63]. Вони були двох типів: загальні й спеціальні. До першої групи належали ті, на яких виставлялося все, що мало відношення до сільського господарства, тоді як спеціальними, за свідченням земського економіста Тимофія Зенченка, називалися ті, котрі стосувалися лише однієї галузі „сільського господарства або того, що у ньому одержують“ [33, с.5]. Значні кошти земство виділяло на поліпшення якості тваринництва, закуповуючи на паритетних із Департаментом землеробства началах племінних тварин для потреб місцевих сільськогосподарських товаровиробників. Це ж саме стосується і рослинництва, з метою підвищення ефективності якого Полтавське губернське земство у 1904 році організувало свою агрономічну службу [35, с.20-21].

Аналізуючи структуру бюджету Полтавського губернського земства (див. рис. 1.1), відмітимо значну питому вагу витрат на „сприяння економічному добробуту“. Станом на 1914 рік, зокрема, весь бюджет губернського земства становив 14812289 крб., з яких 1719753 крб. (11,6%) передбачалось витратити на вищезгадані потреби. Ще 268742 крб. (1,8%) було спрямовано на ветеринарну справу. Якщо говорити про роль земства у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, то слід мати також на увазі й фінансування народної освіти, на яку в 1914 році планувалось витратити 5427991 крб. — 36,6% бюджету [35, с.217]. Детальний розпис витрат на потреби сільського господарства знаходимо у бюджеті земства на 1915 рік. Так, губернські земські збори 23 січня 1915 року затвердили свій кошторис у такому вигляді: 300 крб. — на видачу допомоги Полтавському



відділенню Російського товариства сільськогосподарського птахівництва; 400 крб. — на роз'їзди інструктора з птахівництва; 600 крб. — на обстеження птахівництва в губернії; 1500 крб. — на обладнання агрономічних кабінетів у повітах; 44200 крб. — на заходи для розвитку тваринництва; 1000 крб. — на розвиток кормової база в губернії; 3200 крб. — на закупівлю нових порід жеребців; 950 крб. — на загальні та спеціальні курси із сільського господарства; 3000 крб. — на утримання фахівця з економічних питань; 3000 крб. — на утримання інспектора-кооператора, до складу обов'язків якого входили також і питання організації збуту зерна [36, с.57]. На поліпшення порід великої рогатої худоби у 1914 році земством було витрачено 71185 крб.; утримання дослідних полів — 3858 крб.; вивчення боліт — 8800 крб.; зміцнення ярів — 4150 крб.; боротьбу з пісками — 7517 крб.; на утримання Полтавського училища садівництва — 35418 крб. У зв'язку з війною у 1915 році витрати на вищезгадані потреби не припинилися, хоч і були скорочені на 10-20% [36, с.132-163]. Загалом, на рубежі XIX-XX століть. Полтавське земство не мало собі рівних серед усіх 34-х губернських земств тогочасної держави за таким показником, як витрати на фінансування економічних потреб краю. Так, у 1895 році середній показник витрат на економічні потреби становив по імперії 27,8 тис. крб., тоді як Полтавське земство на цю справу асигнувало 104,0 тис. крб., тобто втричі більше; у 1904 році всі земства на фінансування економічних потреб витрачали в середньому по 110 тис. крб., тоді як полтавці — 414,7 тис. крб. [7, с.21]. Цілком доречно в цьому зв'язку з'ясувати об'єктивні фактори, які могли впливати на ухвалення рішення щодо розміру витрат на сільськогосподарські потреби жителів Полтавської губернії. З цією метою нами складено таблицю коефіцієнтів парної кореляції між різними факторами (табл. 1), перелік яких вказано у додатку 1. Згідно з існуючою методикою ступінь лінійного кореляційного зв'язку між різними факторами характеризується наступними показниками: 0,35 — помірний; 0,5 — помітний; 0,65 — істотний; 0,75 — суттєвий; 0,9 — значний. Керуючись цими критеріями, констатуємо факт відсутності значного лінійного зв'язку між сумою витрат губернського і повітових земств Полтавщини на сільськогосподарські потреби й переліченими у додатку 1 факторами. Однак помічаємо існування оберненого зв'язку між першим та другим. Так, між gr-3 і gr-7 коефіцієнт склав $r = +0,52602$. Це означає, що збільшення gr-3 (земських фінансів) викликає помітне збільшення gr-7 (кількості овець в губернії). Аналізуючи графік відповідних витрат Полтавського земства (рис. 1.2), звертаємо увагу на майже повний збіг фактичних і теоретично можливих у тих конкретно-історичних умовах витрат земського бюджету на потреби сільського господарства.

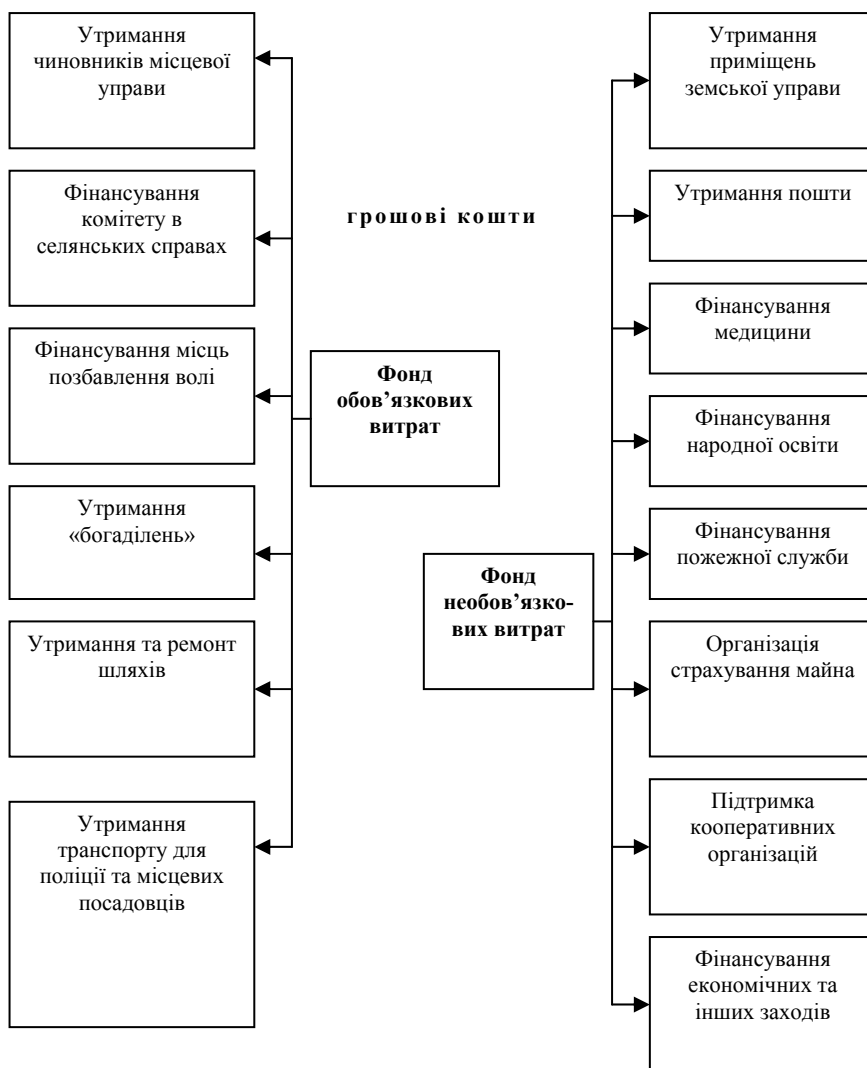
Це дозволяє зробити висновок про те, що в умовах Російської імперії кінця XIX — початку XX століть полтавські земці робили все від них залежне для надання фінансової допомоги сільськогосподарським товаровиробникам. Віддаючи належне позитивному впливові фінансової допомоги земства на модернізацію тогочасного сільського господарства, слід разом з тим визнати цю допомогу недостатньою. Яскравим підтвердженням цієї тези були відомі соціальні потрясіння 1902, 1905-1907 та 1917 років, які з особливою гостротою проявилися на багатостраждальній землі Полтавщини.

Перспективними з точки зору подальшого дослідження теми є, на думку автора цих рядків, з'ясування ролі Полтавського земства у розв'язанні таких проблем тогочасного села, як заміна трипілля багатопіллям, організація переробки продукції рослинництва й тваринництва, налагодження системи її збуту на внутрішніх та зовнішніх ринках тощо. Вивчення історичного досвіду

місцевих органів самоврядування у розв'язанні цих, а також низки інших проблем буде корисним і на сучасному етапі реформування аграрних відносин у нашій державі, який, на жаль, ще далекий від свого завершення. В сучасній Україні органи місцевого самоврядування можуть і повинні робити значно більше для розв'язання такої важливої проблеми, як фінансування невідкладних потреб сільського господарства.

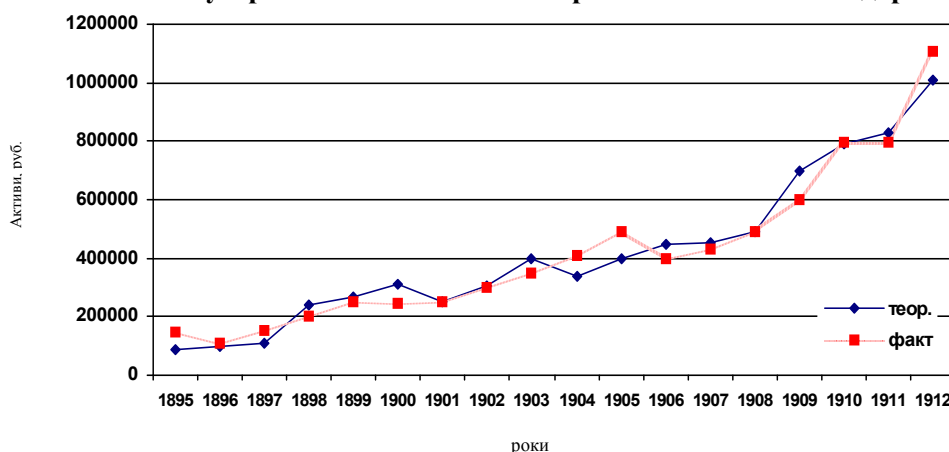
Рис. 1.1

Структура бюджету Полтавського губернського земства на рубежі XIX — XX століть*



* Джерело: Крот Л.М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864 — 1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: 08.00.01 / Людмила Миколаївна Крот. — Тернопіль, 2009. — С.84.

**Графічне зображення фактичних і об'єктивно можливих затрат
Полтавського губерньського земства на потреби сільського господарства**



Примітки

1. Урядовий кур'єр. — 2009. — 24 липня.
2. Там само. — 2009. — 1 липня.
3. Там само. — 2009. — 4 липня.
4. Там само. — 2009. — 22 липня.
5. Там само. — 2009. — 3 липня.
6. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. — 216; 130 с.
7. Веселовский Борис. История земства за сорок лет. Том первый. — СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 724 с.
8. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-ие второе. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. — 56 с.
9. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр) // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип.3. — С.131-135.
10. Краснікова О.М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.) // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип.3. — С.136-140.
11. Краснікова О.М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861-1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Київ, 2000. — Вип. 31-32. — С.112-115.
12. Каюн В. Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки столипінських реформ // Київська старовина. — 2007. — №2. — С.98-108.
13. Крот Л.М. Діяльність земських кас дрібного кредиту // Регіональні аспекти економіки та освіти: зб. тез доповідей. Міжнар. наук.-практ. конф. 12-13 травня 2006 року. — Кременчук, 2006. — С.135-136.
14. Крот Л.М. Проблеми формування бюджету земських установ Лівобережної України в II половині XIX — на початку XX століть // Науковий вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Економіка і регіон. — 2008. — 4 (19). — С.203-208.
15. Систематический свод постановлений Полтавского губернского земства. Вып.1. — Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1885. — 769 с.
16. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. — Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1895. — 188; 81 с.



17. Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. — 1880. — №2. — С. 125-131.
18. Отчет уездной земской управы за 1914 год. Часть 2: О состоянии отдельных отраслей земского хозяйства. — Миргород: Тип. Ш.В. Шик, 1915. — 505 с.
19. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 году // Журнал Полтавского губернского присутствия. — 1914. — №1. — С. 33-63.
20. Веселовский Борис. История земства за сорок лет. — Том второй. — СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 703 с.
21. Державний архів Полтавської області. — Ф.1009. — Оп.1. — Спр.2: Переписка з Костянтинградською земською управою і банками з приводу товарних кредитів. — 30 арк.
22. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. — 239 с.
23. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Изд-ие Бюро Полтавского губернского земства. — Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1902. — 70 с.
24. Велецкий С.Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. — Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1894. — 144 с.
25. Устав Полтавской низшей школы садоводства и огородничества 2-го разряда, учрежденной в предместье г. Полтавы „Павленках“ Полтавским губернским земством // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб.: Тип. правит. Сената, 1895. — С.2098-2110.
26. Полтавский земский календарь на 1910 год: Изд-е Полтавского губернского земства. — Полтава: Электрич. типо-литогр. „Дохман“, 1909. — 156 с.
27. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). — Полтава: Тип. „Дохман“, 1912. — 715 с.
28. Очерк организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском с.х. обществе. Доклад, представленный Полтавскому с.х. обществу ученым секретарем об-ва В.П. Фурдуевым. — Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1882. — 55 с.
29. Денежный отчет Полтавского общества сельского хозяйства и опытного поля за 1904 г. — Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1905. — 63 с.
30. Кошил С. Чему учит нас Полтавское опытное поле? // Хуторянин. — 1913. — №41. — С.1068-1073.
31. Отчет комитета по устройству Полтавской сельскохозяйственной выставки в 1879 году. — Полтава: Типогр. губерн. правления, 1879. — 80 с.
32. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 год. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1912. — 95 с.
33. Зенченко Т.В. Для чего устраиваются выставки по селам. — 2-е, доп. изд-ие. — Полтава: Изд-ие ред. жур. „Хуторянин“, 1914. — 21 с.
34. Полтавское уездное земство: Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9 января, 24 марта, 2 ноября и 29 декабря 1913 года с докладами управы и другими приложениями. — Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1914. — 200 с.
35. Статистический справочник Полтавской губернии на 1915 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. — 289 с.
36. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50-го очередного созыва 1914 года. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. — 289 с.



**Витрати земства на сільськогосподарські потреби Полтавщини
на рубежі XIX-XXст. (крб.)***

Рік	Всього карбованців	Об'єктивні фактори												
		Ціна 1 дес. с/г угідь (крб.)	Урожай жита (пуд.)	Урожай озимої пшениці (пуд.)	Урожай ярої пшениці (пуд.)	Кількість коней (тис.)	Кількість ВРХ (тис.)	Кількість овець (тис.)	Кількість свиней (тис.)	Ціна 1 пуда жита (коп. за пуд.)	Ціна пшениці (коп. за пуд.)	Ціна вівса (коп. за пуд.)	Ціни на робочу худобу (у відносних числах)	Ціна дійних корів (у відносних чис.)
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1895	135333	136	66	72	58	287	740	1403	354	41	43	32	45	38
1896	103553	120	49	45	47	289	746	1412	371	42	58	38	48	40
1897	141568	164	46	46	47	311	754	1418	386	52	72	43	52	43
1898	198473	126	56	56	65	344	782	1396	398	66	94	57	50	42
1899	251554	176	57	68	48	362	821	1351	416	56	70	46	51	43
1900	247226	198	56	54	40	376	849	1304	438	54	72	46	52	45
1901	256411	226	64	67	40	364	814	1374	424	57	73	55	54	46
1902	300831	248	96	111	62	372	817	1363	427	60	66	53	53	49
1903	354112	282	55	68	57	368	815	868	425	55	58	45	57	51
1904	414756	286	59	67	66	407	770	1019	353	60	77	49	60	53
1905	470865	200	70	73	62	399	782	1045	362	68	75	53	63	58
1906	400983	210	76	74	37	416	757	993	345	71	72	49	69	62
1907	425245	198	56	50	40	403	696	1127	414	113	108	83	78	74
1908	475768	194	26	28	64	416	749	1130	452	120	120	69	92	88
1909	603278	205	75	74	71	479	683	970	420	97	109	63	106	92
1910	779789	205	68	73	62	507	940	1090	513	69	90	54	113	98
1911	780380	231	70	63	52	524	705	905	454	76	92	61	121	106
1912	1122308	247	78	77	44	552	750	838	538	84	102	77	124	117

* Таблиця складена на основі даних: Чайнов А. Арендные платы и цены на землю в трудовом хозяйстве//Земледельческая газета. — 1914. — №8. — С. 234; Динамика землевладения в России 1906-1914 гг. — М.: Наука, 1989. — С. 80-81; Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том 3. — СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. — С. 899; Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. В 2-х книгах. Книга 1. — М.: Наука, 1966. — С. 55; Сельское хозяйство Украины. Под редакцией М. Б. Гуревича и В. М. Соловейчика. — Харьков: Издательский отдел Н. К. З., 1923. — С. 123-187; Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку // Праці демографічного інституту: Демографічний збірник. — К., 1926. — Т. 4. — С. 44.

Табл. 1

Таблиця коефіцієнтів парної кореляції між факторами

Poltava. STA															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
	GR 3	GR 4	GR 5	GR 6	GR 7	GR 8	GR 9	GR 11	GR 13	GR 14	GR 16	GR 17	GR 18	GR 19	Y
GR 3	1.00000	0.34814	0.43158	0.07269	0.52602	0.13246	-0.67697	0.17709	0.28945	0.32434	-0.11176	0.17170	-0.20110	0.57198	0.49079
GR 4	0.34814	1.00000	0.93590	0.03644	0.35887	0.07258	-0.22296	-0.16589	0.04830	0.19876	-0.13052	-0.12836	-0.32062	0.26526	0.34494
GR 5	0.43158	0.93590	1.00000	0.17500	0.22044	0.24750	-0.14762	-0.27384	-0.09582	0.03424	-0.17699	-0.26487	-0.39784	0.14072	0.21911
GR 6	0.07269	0.03644	0.17500	1.00000	0.10191	0.01695	-0.13041	0.13818	-0.03550	0.13110	0.13829	0.14672	0.17767	0.12168	0.09229
GR 7	0.52602	0.35887	0.22044	0.10191	1.00000	-0.02259	-0.78922	0.56450	0.66573	0.93892	0.42607	0.78386	0.21700	0.95209	0.96457
GR 8	0.13246	0.07258	0.24750	0.01695	-0.02259	1.00000	0.19766	-0.40284	-0.31946	-0.16525	0.10999	-0.21586	-0.18115	-0.11137	-0.04496
GR 9	-0.67697	-0.22296	-0.14762	-0.13041	-0.78922	0.19766	1.00000	-0.47648	-0.48103	-0.71583	-0.03317	-0.58355	-0.07295	-0.84414	-0.79289
GR 11	0.17709	-0.16589	-0.27384	0.13818	0.56450	-0.40284	-0.47648	1.00000	0.88186	0.63170	0.47507	0.76263	0.59102	0.72080	0.51886
GR 13	0.28945	0.04830	-0.09582	-0.03550	0.66573	-0.31946	-0.48103	0.88186	1.00000	0.66797	0.44802	0.69353	0.32985	0.74826	0.65486
GR 14	0.32434	0.19876	0.03424	0.13110	0.93892	-0.16525	-0.71583	0.63170	0.66797	1.00000	0.44996	0.85664	0.40074	0.91160	0.93467
GR 16	-0.11176	-0.13052	-0.17699	0.13829	0.42607	0.10999	-0.03317	0.47507	0.44802	0.44996	1.00000	0.72832	0.44031	0.33756	0.29298
GR 17	0.17170	-0.12836	-0.26487	0.14672	0.78386	-0.21586	-0.58355	0.76263	0.69353	0.85664	0.72832	1.00000	0.58927	0.78076	0.71830
GR 18	-0.20110	-0.32062	-0.39784	0.17767	0.21700	-0.18115	-0.07295	0.59102	0.32985	0.40074	0.44031	0.58927	1.00000	0.31384	0.15110
GR 19	0.57198	0.26526	0.14072	0.12168	0.95209	-0.11137	-0.84414	0.72080	0.74826	0.91160	0.33756	0.78076	0.31384	1.00000	0.91534
Y	0.49079	0.34494	0.21911	0.09229	0.96457	-0.04496	-0.79289	0.51886	0.65486	0.93467	0.29298	0.71830	0.15110	0.91534	1.00000
Max	202,88889	62,77778	64,77778	53,44444	398,66667	776,11111	1167,00000	68,94444	54,05556	71,55556	78,27778	14228,94444	23169,00000	3171,00000	414579,61111
Std	47,37695	15,08852	17,46444	10,79337	75,91791	61,13619	209,49660	22,10529	12,96362	27,16880	22,96751	8017,34249	18270,81263	317,15259	266020,30981
N	18,00000														
Min	1,00000														



М.А. Якименко

Роль земства в финансовой поддержке сельского хозяйства Полтавщины эпохи свободного предпринимательства (конец XIX — начало XX столетия)

В статье анализируется роль местного земства в финансировании нужд сельскохозяйственного производства Полтавщины на рубеже XIX-XX веков.

Ключевые слова: земство, Полтавщина, сельское хозяйство, финансовая поддержка.

М.А. Yakymenko

The Role of the Local Council in Financial Support of Agriculture in Poltava Region During the Period of Free Enterprising (the End of the 19th – the Beginning of the 20th century)

The article analyses the role of the local council (zemstvo) in financing the needs of agriculture in Poltava region (the end of the 19th – the beginning of the 20th century)

Keywords: zemstvo, Poltava region, agriculture, financial support.

Надійшла до редакції 4 вересня 2009 року

